

ve onun tarihî, coğrafi ve fikhî temelleri gibi geniş bir teknik meseleler manzumesiyle ilgili olmayıp ayrıca dilin kullanımı, edebî gelenekler ve resmî yazışma âdâbına da temas etmektedir. *Kitâbü'l-Harâc*, bu yönü ve sade üslûbuyla kâtip adayları için çok değerli bir ders kitabı mahiyetindedir.

Kudâme eserini hazırlarken yukarıda zikredilen kitaplardan başka Yahyâ b. Âdem (a.g.e., s. 209, 220, 236, 356), Ebû Ubeydullâh Muâviye b. Yesâr (a.g.e., s. 222-223) ve Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'larından da faydalanmıştır. Günümüze ulaşmamakla birlikte Vezir Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr'ın haraç üzerine bir rapor hazırlayarak Halife Mehdi-Bilâh'a sunduğu bilinmektedir. Kudâme, ayrıca Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, Heysem b. Adî, Ebû'l-Hasan b. Ali b. Muhammed el-Medâinî gibi âlimlerden iktibaslarla bulunmuştur.

Mâverdi, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve İbn Havkal gibi âlimler Kudâme'den istifade etmiştir. İbn Havkal, yauından ayırmadığını belirttiği İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî ve Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî'nin aynı adlı eserleriyle *Kitâbü'l-Harâc*'ı karşılaştırmakta ve sonuncusunun hepsinden üstün olduğunu söylemektedir (*Şûretü'l-arz*, I, 329). Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî de Kudâme'nin edebî gücünü övmekte ve delil olarak *Zehrü'r-rebî'* ve *Kitâbü'l-Harâc*'a bakılmasını önermektedir. *Kitâbü'l-Harâc*'dan faydalananlar arasında bulunan Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin coğrafyacılık yönü Kudâme'ninkini aşmıştır (bk. AHSENÜ'l-TEKÂSİM).

Kitâbü'l-Harâc üzerine yapılan ilk çalışma Mac - Guckin de Slane'in yayımladığı özetidir ("Notice sur Codema et ses écrits", *JA*, XX [1862], s. 155-181). Ardından Aloys Sprenger coğrafyaya dair kısmının bir değerlendirmesini yapmıştır (*Die Post-und Reiserouten des Orients. Mit 16 Karten nach einheimischen Quellen*, Leipzig 1864). Daha sonra M. de Goeje, beşinci ve altıncı kısımlardan seçtiği bazı bölümleri, İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'inin arkasında Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (*Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe li-Ebi'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib el-Bağdâdî*, Leiden 1889, s. 184-266). Bu ek bölümü Hüseyin Karaçanlu Farsça'ya (*Kitâbü'l-Harâc*, Tahran 1370), Ebû'l-Hayr Urduca'ya (Haydarâbâd 1930) tercüme

etmiştir. Ayrıca eserin söz konusu bölümlerini Muhammed Mahzûm *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* adıyla neşretmiştir (Beyrut-Limasol 1988). Beşinci kısmın M. de Goeje'nin yayımlamadığı ilk on bölümü, birincisinin Farsça tercümesiyle birlikte Hüseyin Hidiv Cem (Tahran 1974) ve Mustafa el-Hiyârî (*ed-Devâvin min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe li-Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib*, Amman 1986) tarafından yayımlanmıştır. Bu kısmın tamamını Talâl Cemil Rifâî tahkiki olarak neşretmiştir (*el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe*, Mekke 1407/1987). Yedinci kısmın ilk on sekiz bölümü A. Ben Shemesh tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek Arapça metninin tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır (*Taxation in Islam*, II, Leiden-London 1965). Mütercim, her ne kadar çeviri esnasında metne sadakatten çok anlamı korumaya özen gösterdiğini söylemekteyse de orijinal metindeki bazı ifadelerin tercümede düştüğü ve hatta yanlış anlaşıldığı görülmektedir (eleştiriler için bk. Robson, XXIX [1966], s. 620-621). Sekizinci kısım yine Mustafa el-Hiyârî tarafından neşredilmiştir (*es-Siyâse min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe*, Amman 1401/1981). Türkler ve Türk illeri hakkındaki bilgiler Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilerek *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* isimli çalışmasında yayımlanmıştır (Ankara 1985, s. 188-190). Eserin günümüze ulaşan kısımlarının tamamını ilk olarak Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî tahkik ederek neşretmiştir (Bağdat 1981). Ancak bu baskıda bazı tahkik hataları vardır (bk. İbrâhim es-Sâmerrâî, III/2 [1982], s. 199-205). Daha sonra Fuat Sezgin eserin yegâne yazmasının tıpkıbasımını gerçekleştirmiştir (Frankfurt 1407/1986).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, neşredenin Fransızca girişi, s. XXII; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Bağdat 1981; a.e. (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1407/1986, neşredenin girişi, s. 5-8; a.mlf., *es-Siyâse min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Mustafa el-Hiyârî), Amman 1401/1981, neşredenin girişi, s. 10-28; a.mlf., *ed-Devâvin min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Mustafa el-Hiyârî), Amman 1986; a.mlf., *el-Menziletü'l-hâmise min Kitâbi'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe* (nşr. Talâl Cemil Rifâî), Mekke 1407/1987, neşredenin girişi, s. 101-107; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 16; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, I, 284, 329, 453; Makdisî, *Ahşenü'l-tekâsîm*, s. 105, 212; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdîd), s. 144; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'âne* (nşr. Ahmed Emîn - Ahmed ez-Zeyn), Beyrut 1373/

1953, II, 145-146; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultânîyye* (nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî), Küveyt 1409/1989, s. 224-225; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultânîyye* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Kahire 1357/1938, s. 204; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebe'*, XVII, 12-15; A. Ben Shemesh, *Taxation in Islam*, Leiden-London 1965, II, 1-16; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 116-117; Abdülmecid ez-Züveyy, "el-Coğrafiyyüne'l-'Arab ve devruhüm fi't-ta'rîf bi'l-Cezîretü'l-'Arabiyye", *Meşâdiru Târîhi'l-Cezîretü'l-'Arabiyye* (nşr. Abdurrahman Tayyib el-Ensârî v.dğr.), Riyad 1979, I/2, s. 287-288; Muhammed Kürd Ali, *Künûzü'l-ecdâd*, Dımaşk 1404/1984, s. 146-147; A. K. M. Meera - S. N. Ahsan, "al-Kharaj and Related Issues: A Comparative Study of Early Islamic Scholarly Thoughts and Their Reception by Western Economists", *Readings in Islamic Economic Thought* (ed. A. M. Sadeq - A. Ghazali), Kuala Lumpur 1992, s. 203-221; Ahmed Ridvân Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâletü'l-müslimîn*, Cide, ts. (Dârü'l-beyânî'l-'Arabî), s. 63-71; M. G. de Slane, "Notice sur Codema [Qudamah ibn Ja'far, al-Katib al-Baghdadi, GAL, I, 228] et ses écrits", *JA*, XX (1862), s. 155-181; J. Robson, "A. Ben Shemesh (tr.): Taxation in Islam. Vol. II.", *BSOAS*, XXIX, Hertford 1966, s. 620-621; J. F. Haldon, "Kudama Ibn Dja'far and the Garrison of Constantinople", *Byzantion*, XLVIII, Bruxelles 1978, s. 78-90; İbrâhim es-Sâmerrâî, "Kitâbü'l-Harâc ve şinâ'ati'l-kitâbe li-Kudâme b. Ca'fer", *Âlemü'l-kütüb*, III/2, Riyad 1982, s. 199-205; Muhammed Hüseyin el-Asâf, "Kudâme b. Ca'fer ve kitâbühü el-Harâc ve şinâ'atü'l-kitâbe", *Fayşal*, LVII, Riyad 1982, s. 139-143; Mustafa Hiyari, "Qudama b. Ça'fars Behandlung der Politik: Das Kapitel as-Siyasa aus seinem Vademecum für Sekretare Kitâb al-harâg wa-şanâ'at al-kitâba", *Isl.*, LX (1983), s. 91-103; Cengiz Kallek, "Qudamah ibn Ja'far on Certain Aspects of Political Economy", *al-Shajarah*, III/1, Kuala Lumpur 1998, s. 1-33; S. A. Bonebakker, "Kudama", *El²* (Ing.), V, 318-320.

CENGİZ KALLEK

KİTÂBÜ'L-HAYEVÂN

(كتاب الحيوان)

Câhiz'in

(ö. 255/869)

canlı türlerine dair eseri.

Canlı türlerini daha ziyade edebî bir yaklaşımla ele alan eser Câhiz'in kendi ifadesine göre hayatının sonlarına doğru telif edilmiştir (*Kitâbü'l-Hayevân*, VII, 7-14, 71-75). Kitap, çeşitli kültürlerin ortaya koyduğu canlılara ilişkin bilgileri derleyen bir çalışma olarak nitelendirilmekteyse de Câhiz'in varlık tasnifinde dayandığı ilkel ve dehrilere yönelik eleştirileri göz önünde tutulduğunda evrensel bir bakış açısıyla, fakat genelde İslâm kültürü çerçevesinde kaleme alındığı söylenebilir.

Kitâbü'l-Hayevân yedi cüzden (cilt) oluşan bir hayvanlar ansiklopedisi hü-

viyetindedir. I. cilt, dil bilimi yönünden, felsefi ve sosyolojik açılardan, özellikle varlık tasnifi açısından dikkate değer görüşlerin yer aldığı uzun bir girişten sonra esas olarak köpekler hakkındadır. Aralarda çeşitli kelâm ve felsefe meselelerine yer verilmekle birlikte aynı konu II. ciltte de devam etmiştir. III. cilt genelde kuşlara, özelde güvercinlere ayrılmıştır. Bu ciltte de yine insanla ilgili birçok mesele kuşlarla irtibatlı biçimde dile getirilmektedir. IV. cilt daha çok böcekler ve yılan gibi sürüngenlere ayrılmıştır. Bu cildin sonuna doğru ateş münasebetiyle konu dışına çıkılarak geniş bir gezinti yapılmış, bu arada V. ciltte tekrar dönülmek üzere kelâma ilişkin birtakım tartışmalar aktararak bunların değerlendirilmesine çalışılmıştır. V. ciltte ateşin yanı sıra suya dair bazı görüşler dile getirilirken fare, akrep, maymun ve çekirge gibi hayvanlar hakkında bilgi verilmektedir. VI. cilt kertenkele, sırtlan, kirpi ve tavşan benzeri hayvanlara ayrılmışsa da asıl üzerinde durulan konulardan biri cinlerdir. VII. ciltte uyguladığı yöntemi bir daha ifade eden Câhiz, dehrilerle ilgili bir bahisten sonra *Kelîle ve Dimne*'den seçtiği hikâyelere yer vermekte, arkasından da daha önce ele aldığı bazı hayvanlar hakkında birtakım ilâve bilgilerle filler, aslanlar ve deniz memelileri hakkında açıklamalar yapmaktadır.

Müellif girişte özellikle üzerinde durduğu varlığın çeşitli tasniflerini vermektedir. Bunlardan biri canlıları üreme ve büyüme esasına göre sınıflandıran görüştür. Câhiz'in benimsediği tasnif ise yaratılanları daha üstün bir kudretin varlığını kanıtlamaları bakımından tasnife tâbi tutan yaklaşımdır. Buna göre her varlık kendisinin ötesinde aşkın bir varlığın tanığı ve kanıtı durumundadır, fakat bazıları bunun

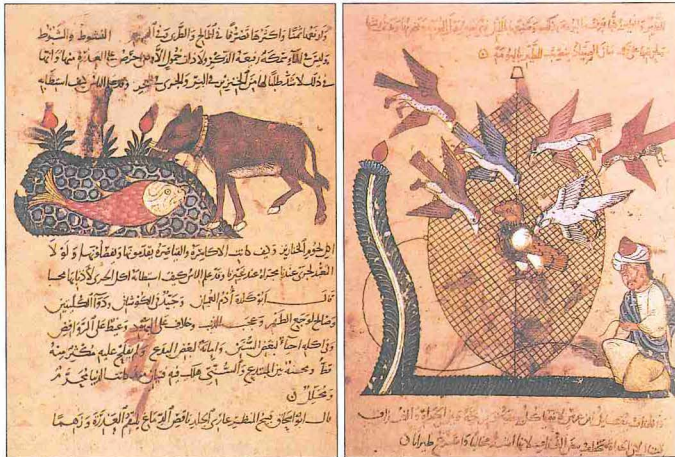
farkında değildir. Bütün yaratıklar, kendi varlığının bir hikmeti olduğunun bilincine varanlar ve varmayanlar diye ikiye ayrılır. Birinci kısım hem delil getirir hem delil olur; ikinci kısım ise delil olmakla birlikte delil getiremez. Delil olma ve bir şeye delâlet etme bakımından canlı cansız bütün varlıklar müşterektir; ancak delil getirme noktasında insan diğerlerinden ayrılır. Öte yandan delil teşkil edecek vesileler de hikmet olarak var kılınmıştır, buna "beyan" denir. Bu anlamda beyanın esasını her varlığın bir şeye delâlet etmesi oluşturur, buna "eşyanın halleriyle delâleti" anlamında "nusbe" adı verilir. Bunun yanında insanın kullandığı beyan (ifade şekilleri) dört kısımdır: Söz, yazı, akd (hesap, parmak hesabı) ve işaret. Câhiz, burada ve diğer eserlerinde ortaya koyduğu bu tavırla XIX. yüzyılda Charles Sanders Peirce tarafından geliştirilen semiyotiğin öncülüğünü yapmıştır. Bu yaklaşım tarzı İslâm kültürü içinde çeşitli şekillerde işlenegelmiştir (Görgün, s. 79-121).

Eser, müellifin de dile getirdiği gibi o dönemin bilgilerini sistematize etme ve böylece üzerlerinde düşünme imkânı sağlama amacını gözetmektedir (I, 10). Ancak konular çok geniş tutulmuş, yer yer bunların dışına çıkılıp okuyucunun ilgisini canlı tutmak için öncelikle birçok mezhep ve görüşleri hakkında -kendisinin Mu'tezilî olduğu özellikle vurgulanarak- bilgiler verilmiştir. Câhiz bunu yaparken bir anlamda çeşitli mezhep mensuplarının diğerleri hakkında bilgi sahibi olmasını ve kendi fikirlerini de bu çerçevede yeniden gözden geçirmesini tasarlamıştır. Onun amacı, esas itibarıyla insan ve insanın varlık şartlarını anlaşılır bir şekilde ortaya koymak, bu arada toplu şekilde yaşaması ve bunun ön şartları ile neticeleri üzerinde durmaktır (I, 42-44). Şu hal-

de Câhiz'in asıl amacı bir zooloji eseri telif etmek değil okuyucuya insanın varlık şartlarını, onun küçük âlem oluşunu (I, 212-215) ve toplumsal hayatını daha iyi kavrayabilmesi için diğer canlıların hayatlarını tanıtmaktır. Bu sebeple ele aldığı hayvanları tasvir ederken kendi dönemindeki ve daha önceki olaylara ve insanların nasıl davrandıklarına dair örnekler vermekte, meselâ güvercini anlatırken insanın dil kullanmasını ve bunun bazı özelliklerini açıklamakta, ayrıca güvercinin insana benzer yönleri üzerinde durmaktadır (III, 163-168).

Câhiz'in eserini yazarken faydalandığı başlıca kaynaklar Kur'an, hadis, şiir, mesel, hakimlerin sözleri, çok okuyanların ve çok gezenlerin anlattıklarıdır (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 16; VI, 12-13). Bu arada Grekçe eserlerden yapılan tercümeler dahil olmak üzere bazı yabancı kaynakları da kullanmış, fakat bunlardaki bilgilerin daha geniş bir şekilde Arap kaynaklarında, özellikle Arap şiirinde mevcut olduğunu söylemiştir. Eserin kaynaklarını üç kısma ayırmak mümkündür. 1. Bu konuda yazılmış geniş eserler (el-kütübü't-tıvâl; muhtemel eserlerin bir listesi için bk. a.g.e., neşredenin girişi, I, 14-16; Sezgin, GAS, III, 369-374). 2. Şiir, menkıbe, hikâye ve mesel gibi dilden dile dolaşan sözlü rivayetler. 3. Bizzat kendisinin yaptığı gözlem ve müşahedeler. Câhiz, kendi müşahedelerine dayanarak daha önce yazılmış eserlerde bulunan bazı hataları da düzeltmiştir (*Kitâbü'l-Hayevân*, V, 156, 502-503, 541). Öte yandan *Kitâbü'l-Hayevân*, bütün İslâm tarihi boyunca özellikle kelâmcılara ve ediplere kaynak teşkil etmiş, adı verilsin veya verilmesin içerdiği çeşitli ifadeler daha sonraki birçok âlimin eserlerinde terim olarak yer almıştır.

Kâtib Çelebi, *Kitâbü'l-Hayevân*'ın biri *Rûhu'l-Hayevân* adıyla Hibetullah İbnü'l-Kâdî er-Reşid Ca'fer (ö. 608/1211), diğeri el-Muvaffak el-Bağdâdî tarafından olmak üzere iki defa ihtisar edildiğini söylemektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 696). Çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan eser birçok defa basılmıştır; ilmî neşrini ise Abdüsselâm Muhammed Hârûn gerçekleştirmiştir (bk. bibl.). *Kitâbü'l-Hayevân*'ı zooloji yönünden ele alan en ciddi çalışma Gerlof van Vloten'e aittir (bk. bibl.); bu konuda yapılan diğer bazı araştırmalar için bk. Sezgin, GAS, III, 374). Ayrıca eser muhtevasının genişliği dolayısıyla mezhepler tarihi, Arap dil bilimi, belâgat ilimleri ve Arap şiiri uzmanlarınca da incelenmiştir (diğer konular-

Kitâbü'l-Hayevân'ın minyatürlü iki sayfası (Milano Ambrosiana Ktp., nr. 140, R.F.D.)

da yapılan bazı çalışmalar için bk. Pellat, XXXI [1984], s. 139-140).

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I-VII; ayrıca bk. neşreden giriş, I, 14-39; *Keşfü'z-zunûn*, I, 696; G. van Vloten, *Ein arabischer Naturphilosoph im 9. Jahrhundert* (trc. O. Rescher), Stuttgart 1918; Sezgin, *GAS*, III, 368-374; Kâzım Hutayt, *A'lâm ve ruvvâd fi'l-edebî'l-Arabî*, Beyrut 1987, s. 42-53; Tahsin Görgün, *Sprache, Handlung und Norm*, İstanbul 1998, s. 79-121; Mustafa Abdülvâhid, "en-Nakdû'l-edebî fi Kitâbi'l-Hayevân", *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, I/1, Mekke 1393-94, s. 339-375; İbrahim Gerles, "Quelques aspects de la pensée mu'tazilite d'al-Gahiz selon K. Al-Hayavan", *St.I*, LII (1980), s. 67-88; Ch. Pellat, "Nouvel essai d'inventaire de l'œuvre gâhizienne", *Arabica*, XXXI, Leiden 1984, s. 139-140; Ahmed Hammâd el-Hüseynî, "Kitâbü'l-Hayevân li'l-Câhiz", *Ti*, II, 215-227.

TAHSİN GÖRGÜN

KİTÂBÜ'L-İDRÂK

(كتاب الإدراك)

Ebû Hayyân el-Endelîsî'nin
(ö. 745/1344)

Türkçe kaleme aldığı
sözlük ve gramer kitabı.

Başlangıçta Kıpçaklar'ın, daha sonra göçlerle Türkmen unsurların yoğun biçimde yaşadığı Memlük Devleti'nde iktidarı elinde bulunduran unsur Türk olduğu için Memlük sarayı Türkçe'nin edebî bir dil olarak geliştiği merkezlerden biri haline gelmiştir. Türkçe'nin yönetici sınıfın dili olmasının doğurduğu ihtiyaçlar ve Memlük Devleti'nin kültür politikalarının sonucunda bu merkezde Türk dilinde telif ya da tercüme edebî, dinî ve ilmi eserler verilmiş, çeşitli sözlük ve dil bilgisi kitapları hazırlanmıştır (bk. KİPÇAKLAR).

Ebû Hayyân'ın, tam adı *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* olan eseri bu yolda yapılan çalışmaların başta gelenlerindenidir. *Kitâbü'l-İdrâk* daha önce telif edilmiş, kelime listelerinden ibaret bazı eserlerden farklı olarak Mısır'da konuşulan Türkçe'nin teorik gramerini ortaya koyan, günümüze kadar gelmiş en eski tarihli eserdir. Ebû Hayyân'ın faydaladığı Beylek el-Kıpçâki ile (XIII. yüzyıl) bu zatın çağdaşı olan İmâdüddin Dâvûd b. Ali b. Muhammed el-Verrâk el-Mısırî'nin kaynaklarda adı geçen Türkçe'ye dair dil bilgisi kitapları bugün mevcut değildir.

712 (1312) yılında Kahire'de Molla Sâlih Medresesi'nde tamamlanan *Kitâbü'l-İdrâk* Türkçe-Arapça sözlük ve dil bilgisi olmak üzere iki bölümden oluşur. Müelli-

fin eserinde "Türkî" olarak adlandırdığı bu dil Oğuz özellikleri taşıyan bir Kıpçak diyalektidir. Kelime başındaki y/-c- nöbetleşmesinde y- fonemi tarafında olmakla Batı Kıpçak ağızları arasında bulunur. Ebû Hayyân, zaman zaman "Kıpçâki" ve "Türk-mâni" adını verdiği ağızları tefrik ederek onların özelliklerine de temas etmiş, o dönemde Mısır ve Suriye bölgesine Türkmen boylarının ve daha az sayıda diğer Türk unsurlarının göçleri devam ettiğinden yer yer bunların dil özelliklerinden bahsetmiştir: Türkistan dili, Hârizm dili, Tatar, Bulgar, Toksuba dilleri gibi. Ebû Hayyân, eserini yazarken eski yazılı kaynaklar yanında Kahire ve çevresinde yaşayan Türkler'in sözlü verilerinden de faydalanmıştır. Bilhassa kelimelerin anlamlandırılmasında bilgisine güvendiği, ana dili Türkçe olan kimselerin şahitliğine başvurduğunu zikretmektedir. İsmi sıkça andığı hocası Şeyh Fahreddin Divriği, Mevlâ Tâceddin ve Sencer ed-Devâdârî, Ebû Hayyân'ın sözlü referansları arasında yer alır.

Büyük Arap gramercilerinin klasik dönemde Arapça dışında bir dille ilgilenmeleri sıkça görülen bir durum olmadığının Ebû Hayyân gibi tanınmış bir dil âliminin Türkçe'ye dair sadece biri günümüze kadar gelebilmiş eserler kaleme almasının sebebi tartışılmıştır. Mecdud Mansuroğlu bunu Mısır'daki Türk hâkimiyetinin doğurduğu tabii bir Türkçe öğrenme ihtiyacı ile açıklar. Giuliano Lancioni'ye göre *Kitâbü'l-İdrâk* Memlük yöneticilerinin, Arap kökenli Mısır ulemâsı arasında yaygın olan Türkler'in vahşi ve kaba, dillerinin de dikkate alınmaya değmez bir dil olduğu -dolayısıyla Türk asıllı Memlük yönetici sınıfının meşruiyetini yargılayan / tehdit eden- anlayışına karşı geliştirdikleri kültürel politikaların bir sonucudur. Buna göre Türkler'in erdemlerini öne çıkaran eserler de ortaya konulmuş olup *Kitâbü'l-İdrâk*'in teorik dil bilgisinden oluşan ikinci kısmı, Türk karşıtı Mısırlı ulemâya Türkçe'nin de en azından Arapça kadar yetenekli bir dil olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Bunun yanında Memlük Devleti'nin bu kültür politikasının sürekli olmadığı ve *Kitâbü'l-İdrâk*'in takipçisinin bulunmadığı görüşü de doğru değildir. Zira müellifi bilinmeyen *Kitâbü'l-Tuhfeti'z-zekiyye fi luga'ti'l-Türkiyye* büyük ölçüde *Kitâbü'l-İdrâk*'in takipçisi olarak kabul edilebilir. Eserin müellifi Ebû Hayyân'ı kaynak olarak zikrettiği gibi kitabın muhtevası da *Kitâbü'l-İdrâk* ile bazan bölüm başlıklarına

kadar hemen hemen aynıdır (Ermers, s. 29, 48-49).

Kitâbü'l-İdrâk'in günümüze ulaşan iki nüshası bilinmektedir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki nüsha (Veliyyüddin Efendi, nr. 2896) Kilisli Rifat Bilge ve Veled Çelebi İzbudak tarafından alfabetik bir sözlük halinde yayımlanmıştır (*el-İdrâk Hâşiyesi*, İstanbul 1936). Diğer nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 3856). Robert Ermers, Hadîsî'ye dayanarak bir üçüncü nüshadan söz etmişse de Hadîsî'nin kullandığı nüsha Dârü'l-kütûbi'l-Misriyye Arşivi'nde bulunan bir mikrofilmden ibarettir (Hadîce el-Hadîsî, s. 176-184, 592). Eserin Veliyyüddin Efendi nüshasından Mustafa Bey tarafından yapılan ilk neşri (İstanbul 1309) eksik ve yanlışlarla doludur. Daha sonra Ahmet Caferoğlu'nun gerçekleştirdiği yayım (İstanbul 1931) alfabetik sözlük (s. 1-131), sarf-nahiv kısımlarının Türkçe tercümesi (s. 133-186), sarf ve nahiv kısımlarının Arapça metninin edisyon kritiğini ihtiva eder. *Kitâbü'l-İdrâk*'in Ermers'in *Arabic Grammars of Turkic* adlı eserinin ikinci bölümünde yayımlanan İngilizce çevirisi (Leiden 1999) İstanbul'daki yazma nüshalarla Caferoğlu'nun edisyon kritiğine göre yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Caferoğlu, *Abû Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931, s. VII-XI; Sarton, *Introduction*, III, 1011-1015; Hadîce el-Hadîsî, *Ebû Hayyân en-Nahvî*, Bağdad 1385/1966, s. 176-184, 552; R. Ermers, *Arabic Grammars of Turkic*, Leiden 1999, s. 29, 48-49; Melek Özyetgin, *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk: Fîl*, Ankara 2001; a.m.f., "Türk Ad Bilimine Malzemeler: *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*'te Kişi Adları", *Billig*, sy. 19, Ankara 2001, s. 21-31; A. Bodrogligeti, "Notes on the Turkish Literature at the Mameluke Court", *AOH*, XIV (1962), s. 273-282; G. Lancioni, "Rhetoric and Ideology in Abû Hayyân's *Kitâb al-İdrâk*", *The Arabist: Budapest Studies in Arabic*, sy. 17, Budapest 1996, s. 105-119; Mecdud Mansuroğlu, "Ebû Hayyân", *İA*, IV, 30-32; "Kıpçak Türkçesi", *TA*, XXII, 42.

HAYATİ DEVELİ

KİTÂBÜ'L-İLEL

(كتاب الإله)

Ahmed b. Hanbel'in
(ö. 241/855)

hadislerde ve râvilerde görülen
kusurlara dair eseri.

Tam adı *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* (*el-Câmi' fi'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*) olup râvilerin ve rivayetlerin tenkidi konusunda talebelerinin sorduğu sorulara